

อภยวชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท Ālayavijñāna of the Concept of Yogācāra Buddhist Philosophy in the View of the Theravāda Buddhist Philosophy

กนกวรรณ กรุณาฤทธิ์โยธิน^{1*} พระครูโกศลศาสนบัณฑิต (กฤษณะ ตรุณ) และ พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปณฺญ)

¹Kanokwan Karunaritthiyotin, Phra Krugosonshasanapantita (kisana Taruno)

and Phra Rajapariyattikavi (SomJin wanjan)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

¹Corresponding Author. Email: iudiawankaruna@gmail.com



บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาวิเคราะห์ 1) วิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท 2) อภยวชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ และ 3) อภยวชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสารคือการวิเคราะห์วิจารณ์

ผลการวิจัยพบว่า วิญญาณเป็นอภิปรัชญา จากหลักการที่ว่า วิญญาณคือนิพพาน วิญญาณหรือจิตทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ คือ (1) รู้คิด (2) รู้ก่อ (3) สังสม และ (4) วิจิตร ปรากฏอยู่ในชั้น 5 ปฏิจสงมุปบาท 12 โดยประเภทคือวิญญาณ 6 เป็นวิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติและชาติปัจจุบัน มีอยู่เพื่อแสดงความเป็นไตรลักษณ์หรือปฏิจสงมุปบาท มีกระบวนการเกิดดับตลอดเวลา ส่วนอภยวชญาณเป็นอภิปรัชญาจิตนิยม เพราะถือว่า วิชญาณหรือจิตเป็นจริงเพียงหนึ่งเดียว วัตถุภายนอกไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงความฝันหรือภาพลวงตา ทำหน้าที่ (1) รู้เก็บ (2) รู้ก่อ และ (3) รู้ปรุง วิชญาณมี 8 มีอยู่เพื่อรับรู้โลกภายนอกและสร้างโลกภายใน โดยเฉพาะอภยวชญาณเป็นมูลฐานโลกที่เก็บก่อและสร้างสรรค์สรรพสิ่ง

ในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท อภยวชญาณเป็นอภิปรัชญาจิตนิยมสุดโต่งที่มีการตีความคล้ายปรัชญาอุปนัยคือชีวิตมั่นและปรมาตมน์ หรือสัสสตทณฺฐิ (เห็นว่าเที่ยงแท้หรือมีอยู่ชั่วนิรันดร์) แม้โยคอาจารย์ได้พัฒนาทฤษฎีอภยวชญาณจากแนวคิดภวังคจิตของเถรวาทสู่ความเป็นจิตสากลและนำเสนอหลักการว่า การบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือความรู้แจ้งปฐกคณยตาและธรรมคณยตากัตาม แต่โยคจารย์ยืนยันว่า สรรพสิ่งในโลกนี้ ไม่มีอยู่จริง อภยวชญาณเท่านั้นมีอยู่จริง

คำสำคัญ: สำนักโยคจารย์; อภยวชญาณ; จิตนิยม

Abstract

This research paper has three objectives, 1) to study the *Viññāṇa* in Theravāda Buddhist Philosophy, 2) to study the *Ālayavijñāṇa* in the concept of Yogācāra Buddhism, and 3) to analytically study of the *Ālayavijñāṇa* in the concept of Yogācāra Buddhism in the view of the Theravāda Buddhist Philosophy. This research is used by the documentary research, which is the critical analysis.

The result of research found that the issue of *Viññāṇa* in Theravāda Buddhist Philosophy is Realism, from the concept of *Viññāṇa* (consciousness) is *Nibbāna*. In the Four Elements and *Upādāyarupa*: Deivative Forms which are not in consciousness. The Nama and Rupa are extinguished in consciousness because the consciousness is extinguished. The consciousness is called mind, it means the mind having known in mental objects, there are four meaning, (1) knowing thought, (2) knowing building, (3) knowing collection, and (4) knowing fineness. These are appeared in the five Aggregates and the twelve Dependent Originations. It is classified into the six consciousnesses as cross the world and in the present life. All consciousnesses have just shown to be the *Ti-Lakkhaṇa* or the Dependent Origination, it said that the process of rising – falling according to its functions. Then the concept of *Ālayavijñāṇa* in Yogācāra is Idealism. Yogācāra holds that “*Viññāṇa* or mind is only one reality that exists” it is to present that the mind is the only thing to exist. The external objects do not exist as a dream or an illusion. It has three meanings; (1) knowing accumulation, (2) knowing creation, and (3) knowing the mental formation. The *Viññāṇa* is classified into eight kinds to know external and internal world. It is especially the *Ālayavijñāṇa* which is the first consciousness as basis of the world to collect, to keep, and to create all things.

The concept of *Ālayavijñāṇa* in Theravāda Buddhist Philosophy is classified into extremely Idealism which has the interpretation to philosophy in Vedānta that is Atman and Paramatman or the doctrine that soul and the world are eternal (*Sassataditthi*). Although Yogācāra has developed the theory of *Ālayavijñāṇa* from *Bhavanga-citta* of Theravada Buddhism to the universal mind, it has presented that the achievement of the highest goal is the enlightenment of emptiness from the person and emptiness from the doctrines. But Yogācāra has still asserted that the aggregates, and all elements are cause of objects and condition in the world, it has no nothing, it is just mind only exists.

Keywords: Yogācāra Buddhist Philosophy; *Ālayavijñāṇa*; Idealism

บทนำ

แนวคิดเรื่องวิญญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้เป็นประเด็นที่ถูกวิพากษ์มากนัก เพราะวิญญาณนัยหนึ่งเป็นคำที่หมายถึงจิต อีกนัยหนึ่งเป็นคำที่หมายถึงการรับรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) ทางหู (โสตวิญญาณ) เป็นต้น ในยุคต่อมา แนวคิดเรื่องวิญญาณนี้ถูกหยิบยกขึ้นมาวิพากษ์เชิงโต้แย้งมาก เช่น แนวคิดเรื่องวิญญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ โดยเฉพาะประเด็นที่แสดงทัศนะว่า วิญญาณ (วิชญาณ) เท่านั้นเป็นสัจจะวัตถุทั้งหลายเป็นอสัจจะ แนวคิดนี้เรียกว่า “จิตตมาตร” ดังปรากฏในลังกาวตารสูตรว่า โลกเป็นเพียงจิตเท่านั้นหรือไตรภูมิเป็นเพียงจิตของตนเท่านั้น หรือภพสามเป็นเพียงจิตเท่านั้น หรือว่าจิตแลเป็นบ่อเกิดแห่งภพสาม (Suzuki, 1972) ประเด็นดังกล่าวนี้ได้นำไปสู่การโต้แย้งแตกต่างกันไป แต่การโต้แย้งกระแสหลักที่ได้รับการยอมรับมานาน คือการโต้แย้งแบบจิตนิยมทางอภิปรัชญา (Metaphysical Idealism) ที่มองว่า ความจริงทางอภิปรัชญาที่มีอยู่เพียงอย่างเดียวในทัศนะของสำนักโยคอาจารย์ คือ จิตตมาตร (Mind-Only) โลกภายนอกเป็นเพียงมายาภาพที่เกิดจากการสร้างของจิต โดยมีการเปรียบเทียบกับแนวคิดปรัชญาฮินดูคือสำนักอไถวตะ เวทานตะ ซึ่งมีทัศนะว่า พรหมันเป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุด (the Absolute) มีอยู่เพียงอย่างเดียว โลกภายนอกเป็นเพียงมายาภาพที่เกิดจากการสร้างของพรหมัน และเปรียบเทียบกับปรัชญาจิตนิยมตะวันตก เช่น แนวคิดของเบิร์คเลย์ (Berkeley) ที่มีทัศนะว่า ความมีอยู่คือการถูกรับรู้ (George Berkeley, 1985) และแนวคิดของเฮเกล (Hegel) ที่มีทัศนะว่า จิตสมบูรณ์ (the Absolute Idea) เท่านั้นมีอยู่เพียงอย่างเดียว (Stcherbatsky, 1971)

จากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จึงนิยมเรียกแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์แตกต่างกันออกไปว่า “จิตนิยมสมบูรณ์ (Absolute Idealism)”, “เอกนิยมทางวิญญาณ (Spiritual Monism)” “จิตนิยมเป็นเลิศ (Idealism par excellence)” และ “จิตนิยมทางอภิปรัชญา (Metaphysical Idealism)” เพราะมองจากหลักการสำคัญของสำนักโยคอาจารย์อยู่ที่การยอมรับว่า จิตเท่านั้นเป็นความจริงสูงสุดเพียงอย่างเดียว ไม่มีความจริงอื่นนอกจากจิต โลกภายนอกเป็นเพียงมายาภาพที่เกิดจากการสร้างของจิต ต่อมาเมื่อมีการเน้นให้บำเพ็ญเพียร หรือโยคะ (กรรมฐาน) เพื่อควบคุมกายและจิตให้เกิดความสงบ (สมาธิ) คือมุ่งศึกษาให้รู้แจ้ง สัจธรรมขั้นสูงสุดโดยวิธีปฏิบัติโยคะ ได้แก่การเข้าสู่ภูมิธรรมทั้ง 10 ของโพธิสัตว์จนหยั่งถึงพุทธจิตในที่สุด (Mahanarongchai, 2008)

คำว่า “จิตตมาตร” เป็นชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งของ “อาลยวิชญาณ” ซึ่งมีพัฒนาการมาจากแนวคิดเรื่องจิต (Phra Rajapariyattikavi (SomJin wanjan). 2016) อาลยวิชญาณเป็นแนวคิดเชิงอภิปรัชญา เพราะทัศนะที่ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้ (Sumalee Mahanarongchai, 2010) อาลยวิชญาณเป็นฐานแห่งสรรพสิ่ง เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเงาหรือเป็นภาพของอาลยวิชญาณซึ่งมีภาวะเป็นอภิปากฤต (เป็นกลาง) เกิดดับสืบเนื่องกันไม่ขาดสาย มีหน้าที่เก็บกัก คือเก็บพืชของสิ่ง

ทั้งปวงไว้และนำพืชที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์ (Dasetz Teitaro Suzuki, 1968) นอกจากนี้ อาลยวิชญาณเป็นจิตที่เป็นรากฐานอยู่ในภาวะธรรมชาติล้วนๆ ซึ่งมีความบริสุทธิ์ประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นครรภ์แห่งพระตถาคต (ตถาคตครรภ์) ดังความในลังกาวตารสูตรที่ว่า “จิตเป็นประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตครรภ์ มีความงดงาม” (Suzuki, 1972) และอาลยวิชญาณดูเหมือนว่าจะมีความยิ่งใหญ่ยิ่งนัก ดังความที่ว่าสิ่งที่ถูกรู้ ไม่ได้มีอยู่ต่างหากจากจิตที่รับรู้ ทั้งผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสิ่งที่มิอยู่ในจิตนั่นเอง จิตเป็นสิ่งที่มิอยู่จริงเพียงอย่างเดียวและไม่เคยสัมพันธ์กับวัตถุภายนอกเลย โลกภายนอกต่างหากที่ไม่มีอยู่จริง จึงเรียกว่าจิตตมาตร (mind-only) ซึ่งกลายเป็นประเด็นที่ถูกมองว่า เป็นแนวคิดจิตสมบูรณ์ (Absolute Mind) เหมือนจิตสมบูรณ์ของเฮเกิล และพรหมันเป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุด ของสำนัก อโหวตะ เวทานตะ

จากที่กล่าวมาข้างต้นผู้วิจัยมองว่า เป็นไปได้หรือไม่ที่อาลยวิชญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์พัฒนาการมาจากสำนักเสาตรานติกะหรือสุตตันติกะที่แยกออกมาจากนิกายสรวาทิวัตเพราะยึดพระสูตรเป็นหลัก (Ngamchitcharoen, 2012) โดยนัยนี้ แม้จะพัฒนาแนวคิดเรื่องอาลยวิชญาณขึ้นมาในยุคสมัยที่ห่างไกลจากสมัยพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลี-สันสกฤตหรือในราวยุคต้น ประมาณ 800 ปี แต่ระยะเวลาดังกล่าว ไม่น่าจะทำให้พุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์มีแนวคิดเรื่องอาลยวิชญาณห่างไกลจากแนวคิดเรื่องวิชญาณของพุทธปรัชญาเถรวาท จนถึงขั้นมีแนวคิดเป็นจิตสมบูรณ์ เหมือนจิตสมบูรณ์ของเฮเกิล และพรหมันที่เป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุด (the Absolute) ของสำนักอโหวตะ เวทานตะ ดังนั้น การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอาลยวิชญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ในครั้งนี้ ผู้วิจัยสนใจที่จะย้อนกลับไปหาแนวคิดเรื่องวิชญาณที่เป็นรากฐานดั้งเดิมในพุทธปรัชญาเถรวาทยุคบาลี-สันสกฤตหรือยุคต้น เพื่อเป็นประเด็นโต้แย้งหรือทำให้เข้าใจแนวคิดเรื่องอาลยวิชญาณของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น โดยทำการศึกษาเรื่องวิชญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทแล้วจึงศึกษาแนวคิดเรื่องอาลยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ ต่อจากนั้นจึงศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอาลยวิชญาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นลำดับสืบไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาวิชญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 2) เพื่อศึกษาอาลยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์
- 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อาลยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

เถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

- 1) ศึกษา รวบรวม วิเคราะห์ เรื่องวิญญาน จากคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมถึงหนังสือ ตำรา ดุษฎีนิพนธ์ บทความ เอกสาร งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้องทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ
- 2) ศึกษา รวบรวม วิเคราะห์ เรื่องอภิญญาวิญญาน จากคัมภีร์ของพุทธปรัชญามหายานสำนักโยคอาจารย์ คือ คัมภีร์ขั้นต้น ได้แก่ ลังกาวตารสูตร ทศมุกตสูตร สัมถินวิโมกขสูตร ปรีตยตปนพุทธสัมมุขาวสทธิตสมาธิสูตร (ภัทรपालสูตร) และคัมภีร์ขั้นรอง เช่น โยคจารย์ภูมิศาสตร์ ตรัสภาวนิเทศ เป็นต้น รวมถึงหนังสือ ตำรา ดุษฎีนิพนธ์ บทความ เอกสาร งานวิจัย และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้อง ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ
- 3) วิเคราะห์วิจารณ์ประเด็น “อภิญญาวิญญานตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท”
- 4) สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย

จากการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร ผู้วิจัยสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ดังนี้

วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท

ผู้วิจัยมุ่งที่จะตอบคำถามการวิจัยที่ได้ตั้งไว้ว่า “ประเด็นเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร” จากการศึกษาวิเคราะห์ผู้วิจัยได้พบว่า วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาท มีจุดเริ่มต้นมาจากแนวคิดเรื่องวิญญานที่ว่า “วิญญานหรือจิตคืออินพพาน (Thai Tripitaka/9/487-499/212-220) วิญญานหรือจิตเป็นธรรมชาติรับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์อยู่ 4 อย่างคือ (1) คิด (2) ก่อหรือสร้าง (3) สังสม (4) ทำให้วิจิตร และทำหน้าที่โดยผ่านตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีวิญญานแบบข้ามภพข้ามชาติ และวิญญานแบบชาติปัจจุบัน วิญญานหรือจิตมี 16 บ้าง 89 (หรือ 121) บ้าง มีชื่อเรียกขานได้หลากหลายเปลี่ยนแปลงไปตามฐานะบทบาทและหน้าที่ คือ จิต มโน มานัส หทัย ปณฺหาระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโน วิญญานธาตุ และชื่อทั้ง 3 คือ จิต มโน วิญญาน เป็นชื่อประเภทการทำงานหรือหน้าที่ และวิญญานหรือจิตมีฐานะบทบาทในการทำหน้าที่ 14 อย่าง คือ (1) ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหญ่ (2) ภวังคกิจ ทำหน้าที่รักษาภพชาติ (3) อาวชชนะกิจ หน้าที่นอนนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏใหม่ (4) ทสฺสนกิจ หน้าที่เห็นรูป (5) สฺวนกิจ หน้าที่ได้ยินเสียง (6) ขายนกิจ หน้าที่ได้กลิ่น (7) สายนกิจ หน้าที่รู้หรือสัมผัส (8) ผุสฺนกิจ หน้าที่รับสัมผัส (9) สัมปฏิจฉนฺนกิจ หน้าที่รับอารมณ์ทั้ง 5 คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (10) สันตฺรณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ (11) โวภูฏัพพณกิจ ทำหน้าที่ตัดสินกำหนดอารมณ์ (12) ขวนกิจ ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (13) ตทาลัมพณกิจ ทำหน้าที่เก็บอารมณ์ที่เสพอแล้ว (14) จุตฺตกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน แต่มี

หน้าที่หลักอยู่ 8 อย่าง คือ (1) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ (2) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ (3) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสทวิญญาณ (4) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ชานวิญญาณ (5) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้นเรียกว่า ชิวหาวิญญาณ (6) รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกายเรียกว่า กายวิญญาณ (7) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่าเรียกว่า จุตติจิต (8) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตนั้นคือกระบวนการเกิดดับใน 2 รูปแบบ คือ (1) ปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ์ และ (2) มโนทวารวิถี วิภูตารมณ์ กระบวนการเกิดดับหรือการทำงานหรือหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตมีดังนี้ ปฏิสนธิจิตทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรกคือภวังคจิตหรือภวังคโหระ กล่าวคือภวังคจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภวังคบุปผเจตทัทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภวังคดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิธิต่างงาน ต่อจากนั้นก็เป็นมโนวิญญาณหรือมโนทวารวาระทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัสที่รับทางปัญจทวาร หรือเป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง โดยมีขณะจิตเป็นตัวเสพอารมณ์ จนกระทั่งจตุตติจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้คือจิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่งๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่งๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้คือจตุตติจิตหรือจุตติวิญญาณ เป็นจิตประเภทเดียวกันกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษาภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจตุตติจิตดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดขึ้นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่งๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังคเป็นภวังคจิตไป คือเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิธิต และเป็นดังนี้จนกว่าจะสิ้นชีวิตแล้วมีการเวียนว่ายอยู่อย่างนี้รำไปไม่ที่สิ้นสุด จัดเป็นวิญญาณกับการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ต่อเมื่อมีการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสหรือถึงความหลุดพ้นกล่าวคือนิพพานเท่านั้น จึงจะทำให้งจรการเวียนว่ายตายเกิดยุติลง

การตีความของพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงมุ่งรักษาคำสอนดั้งเดิมหรือหลักสำคัญ 4 ประการ คือ (1) สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (2) สาสวสังขาร (สังขารที่มีกิเลส) ทั้งปวงเป็นทุกข์ (3) ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา (4) นิพพานเป็นความสุขสงบอย่างยิ่ง ถึงแม้ในยุคต่อมามีทฤษฎีวิญญาณ ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวิชชนจิต และทฤษฎีพีชะเกิดขึ้นก็ตาม ก็เพียงเพื่อใช้ในการอธิบายความพุทธพจน์เท่านั้น

อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์

ผู้วิจัยได้ตั้งคำถามวิจัยว่า “ประเด็นเรื่องอภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์เป็นอย่างไร และมีเนื้อหาอย่างไรบ้าง” จากการศึกษาวิจัยพบว่า สำนักโยคอาจารย์ได้พัฒนาแนวคิดวิชญาณจากหลักสำคัญ 4 มีสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมีทฤษฎีอภิปรัชญาที่ว่า “จิตเป็นสิ่งที่อยู่จริงเพียงอย่างเดียว” จึงเน้นเรื่องจิตหรือวิญญาณภายใน (อภยวิชญาณ) สร้างโลกภายนอก (อภยวิชญาณเป็นมูลฐานของโลก

และปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเพียงแค่เงาหรือพหุภาพของอาลยวิชญาณ) สู่ความเป็นจิตสากล (อาลยวิชญาณไม่ดับเป็นวิชญาณที่คงอยู่ชั่วนิรันดร์กาล) วิชญาณมีค่าใช้แทนกันและกันได้คือ “จิต วมปะ วิชญูปติ มโน วิชญาณ อาลยะ”

“จิต มโน วิชญาณ” ได้รับการพัฒนาเป็นวิชญาณ 8 ว่าโดยประเภทแล้วมี 3 คือ ประเภทแรก วิชญาณมี 8 ประกอบด้วย (1) วิชญาณทางตา (จักขุวิชญาณ) วิชญาณทางหู (โสตวิชญาณ) (3) วิชญาณทางจมูก (ฆานวิชญาณ) (4) วิชญาณทางลิ้น (ชีวาวิชญาณ) (5) วิชญาณทางกาย (กายวิชญาณ) (6) วิชญาณทางใจ (มโนวิชญาณ) (7) กลิขภูมิโนวิชญาณ และรวมอาลยวิชญาณเป็น 8 ประเภทที่ 2 วิชญาณมี 7 ประกอบด้วยวิชญาณ 6 มีจักขุวิชญาณเป็นต้น และรวมกับกลิขภูมิโนวิชญาณ 1 เป็น 7 และประเภทที่ 3 ประพตติวิชญาณมี 6 ประกอบด้วย ปัญจวิชญาณ 5 คือ (1) จักขุวิชญาณ (2) โสตวิชญาณ (3) ฆานวิชญาณ (4) ชีวาวิชญาณ (5) กายวิชญาณ และรวมเป็น 6 กับมโนวิชญาณ ส่วนฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิชญาณทั้ง 8 นั้น อาลยวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “จิต” เป็นวิชญาณที่เป็นมูลฐานโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งล้วนเกิดได้เพราะมีอาลยวิชญาณ ถือว่าเป็นศูนย์รวมของทุกวิชญาณ และมีชื่อเรียกได้หลายอย่างคือ มูลวิชญาณ วิปากวิชญาณ สรรพพิชัชญาณ อาทานวิชญาณ ซึ่งมีสภาพเป็นกลาง (อภัยกฤต) ทำหน้าที่เก็บ ก่อ และปรุงแต่งสรรพสิ่ง คือการเก็บพิชชะของสรรพสิ่งไว้ แล้วก่อคือสร้างพหุภาพต่างๆ ต่อจากนั้นก็ปรุงแต่งคือสร้างโลกและความรู้ทั้งหลายให้ปรากฏ กลิขภูมิโนวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “มโน” มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณที่คอยเชื่อมประสานระหว่างอาลยวิชญาณกับมโนวิชญาณ (ประพตติวิชญาณ) ทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน (อาลยวิชญาณ) คือรู้สึกรู้ว่าเป็นตัวตนหรือตัวเจตจำนงที่ผูกตัวตนไว้กับการคิด

ประพตติวิชญาณพัฒนาการมาจากคำว่า “วิชญาณ” มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณสองส่วน คือ ปัญจวิชญาณ มีฐานะบทบาทเป็นวิชญาณ 2 ส่วน คือส่วนแรกปัญจวิชญาณ เป็นวิชญาณที่มีกระบวนการทำหน้าที่ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือตา หู จมูก ลิ้น และกายด้วยการกระทบกับอายตนะภายนอก คือรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ภายนอกหรือโลกภายนอก และส่วนที่ 2 มโนวิชญาณ ทำหน้าที่รับรู้โลกภายในคือเชื่อมต่อระหว่างปัญจวิชญาณกับกลิขภูมิโนวิชญาณ กล่าวคือรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายนอกที่เป็นปัจจุบันร่วมกับปัญจวิชญาณ และรับรู้อารมณ์หรือปรากฏการณ์ภายในคือสิ่งที่ไม่ปรากฏประจักษ์ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต นอกจากนี้ อาลยวิชญาณเป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิชญาณทั้งหมดทั้งที่เป็นอกุศล กุศล อภัยกฤต และเป็นตัวก่อให้เกิดวิชญาณทั้งหมด โดยการสังสมความชัดเจนรอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการนี้ก็คือวงจรแห่งกิเลส กรรม และวิปาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด แต่อีกด้านหนึ่งเป็นฝั่งสนับสนุนให้เกิดนิพพานหรือความหลุดพ้นจากทุกข์เรียกว่า ตถาคตครุฑบ้าง อมลวิชญาณบ้าง ธรรมกายบ้าง สำนักโยคอาจารย์ได้นำเสนอทฤษฎีวิชญาณ ทฤษฎีอาลยวิชญาณและกลิขภูมิโนวิชญาณ และทฤษฎีพิชชะเพื่อใช้ในการตีความอีกด้วย

อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

ผู้วิจัยได้ตั้งคำถามวิจัยว่า “อภยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร” จากการศึกษาวิเคราะห์ที่ผู้วิจัยพบว่า พัฒนาการและสาระสำคัญของวิญญานและอภยวิชญาณ สำนักโยคอาจารย์ได้พัฒนาแนวคิดวิชญาณจากคำสำคัญที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเถรวาทคือ คำว่า “จิต” มาจากคำว่า “จิต” ในพุทธปรัชญาเถรวาท, มโนจากมโน, วิชญาณจากวิญญาน, อภยวิชญาณจากภวังคจิต, กลิขภูมิโนวิชญาณจากมโนหรือชวนจิต, วิชญาณ 6: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน จาก วิญญาน 6: จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน, จิต 3 ระดับ คือ (1) ระดับมูลฐาน: อภยวิชญาณ (2) ระดับความคิดภายใน : กลิขภูมิโนวิชญาณ (3) ระดับรับรู้อารมณ์: วิชญาณ 6 จาก จิต 3 ระดับ คือ (1) ระดับมูลฐาน: ภวังคจิต (2) ระดับความคิดภายใน: มโนหรือชวนจิต (3) ระดับรับรู้อารมณ์: วิญญาน 6 และชื่อที่ใช้แทนกันของอภยวิชญาณ ได้แก่ มูลวิชญาณ วิชาวิชญาณ สรรพพิชวิชญาณ อาทานวิชญาณ อมลวิชญาณ ตถาคตรรรค์ ธรรมกาย และคำที่ใช้แทนกันของภวังคจิต ได้แก่ ปฏิสันธิจิต จุตจิต อดีตภวังคจิต ภวังคจลนจิต ภวังคุปปัจเจกจิต

สำนักโยคอาจารย์มีแนวคิดอภิปรายว่า “วิชญาณหรือจิตเท่านั้นเป็นความจริง” เพราะทัศนะที่ว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่เกิดมาจากจิต จิตเป็นตัวสร้างปรากฏการณ์ทั้งหลาย ความรู้ความจริง หรือแม้แต่ความหลุดพ้นล้วนเกิดขึ้น เป็นไป และดับลงหรือจบสิ้นที่กระบวนการทำงานของจิตทั้งนั้น วัตถุ (หรืออารมณ์) ภายนอกมีหรือไม่มีไม่อาจยืนยันได้” หลักธรรม 100 โดยเฉพาะกลุ่มที่ 1 จิตตธรรม 8 ถือว่าเป็นธรรมพื้นฐานและสำคัญยิ่งของสำนักโยคอาจารย์ที่พัฒนาการมาเป็นวิชญาณ 8 ประกอบด้วย (1) จักขุ-วิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา (2) โสตวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางหู (3) ฆานวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางจมูก (4) ชิวหาวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางลิ้น (5) กายวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางกาย (6) มโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางใจ (7) กลิขภูมิโนวิชญาณ จิตทำหน้าที่รับรู้และยึดถืออารมณ์ภายใน และ (8) อภยวิชญาณ จิตทำหน้าที่รู้เก็บก่อบรุง คือเก็บพืชของสิ่งทั้งปวงไว้ และนำเอาพืชที่เก็บไว้มาสร้างสรรค์

พุทธปรัชญาเถรวาทมีหลักธรรม 170 หรือธรรม 202 ส่วนที่เป็นจิต 89 หรือ 121 จัดเป็นวิญญานหรือจิตมีความสำคัญในฐานะเป็นหลักอภิปรายที่มีกระบวนการเกิดดับหรือการทำงานตามเหตุและปัจจัย ใน 2 รูปแบบ คือ (1) ปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ์ และ (2) มโนทวารวิถี วิภูตารมณ์ ว่าโดยประเภทแล้วก็คือวิญญาน 6 อันประกอบด้วย (1) ความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาน) (2) การรับรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาน) (3) ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาน) (4) ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชิวหาวิญญาน) (5) ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาน) และ (6) ความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาน) มีการทำหน้าที่อย่างละเอียด 14 อย่าง เมื่อสรุปลงเป็นหน้าที่หลักๆ ได้ 8 อย่าง คือ (1) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาน (2) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาน (3) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาน (4) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า

ฆานวิญญาน (5) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน (6) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาน (7) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต และ (8) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

อาลยวิญญานเป็นปฐมวิญญาน คือ เป็นมูลฐานของโลกและปรากฏการณ์ สรรพสิ่งเป็นเพียงแค่เงาหรือพดพิภาพ อาลยวิญญานเป็นธาตุรู้มีหน้าที่หลักอยู่ 3 ประการ คือ (1) รู้เก็บ (2) รู้ก่อ และ (3) รู้ปรุง อาลยวิญญานเป็นตัวเก็บหรือรองรับรอยประทับแห่งกรรมของวิญญานทั้งหมดทั้งที่เป็นอกุศล กุศล อภัยกฤต และเป็นตัวก่อให้เกิดวิญญานทั้งหมดโดยการสังสมความชัดเจนรอยประทับแห่งกรรมทั้งหมด กระบวนการนี้คือวงจรแห่งกิเลส กรรมและวิบาก หรือวัฏจักรชีวิตของปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด แต่อีกด้านหนึ่งเป็นฝั่งสนับสนุนให้เกิดนิพพานหรือความหลุดพ้นจากทุกข์เรียกว่า ตถาคตครุฑบ้าง อมลวิญญานบ้าง ธรรมกายบ้าง ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาท วิญญานกับการเวียนว่ายตายเกิด คือการที่ปฏิสนธิจิต ในส่วนที่เป็นภวังคจิต (ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉพะ) มโนวิญญานจิต (มโนทวารวชิชนะ ขวนวิถิ) และจตติวิญญานจิต (อติตถังคะ ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉพะ) ทำหน้าที่ของตนคือการเกิดดับ จึงทำให้การเวียนว่ายตายเกิดมีอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ต่อเมื่อมีการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสหรือถึงความหลุดพ้นคือนิพพานเท่านั้น จึงจะทำให้วงจรการเวียนว่ายตายเกิดขาดสะบั้นหรือยุติลง ส่วนการตีความ สำนักโยคอาจารย์ได้นำเสนอทฤษฎีวิญญาน ทฤษฎีอาลยวิญญานและกลียกมโนวิญญาน และทฤษฎีพีชะ ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงรักษาคำสอนดั้งเดิมไว้ซึ่งเป็นฐานแนวคิดให้กับสำนักโยคอาจารย์ โดยมีทฤษฎีวิญญาน ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวชิชนะจิต ตลอดถึงทฤษฎีพีชะในการอธิบายความอยู่ก่อนแล้ว

สรุป

วิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอภิปรัชญาเชิงสังขนิยม จากหลักการที่มีอยู่แล้วว่า วิญญานคือนิพพาน ในประเด็นว่าธาตุทั้ง 4 และอุปาทายรูปตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาน นามและรูปดับสนิทในวิญญาน เพราะวิญญานดับไป วิญญานเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าจิตหมายถึงการที่จิตรู้แจ้งอารมณ์ มีความหมาย 4 นัย คือ (1) รู้คิด (2) รู้ก่อ (3) รู้สังสม และ (4) กระทำให้วิจิตร ปรากฏอยู่ในชั้น 5 ปฏิจจสมุปบาท 12 ว่าโดยประเภทคือวิญญาน 6 เป็นวิญญานในแบบข้ามภพข้ามชาติและแบบชาติปัจจุบัน วิญญานหรือจิตทั้งหมดมีอยู่เพียงเพื่อแสดงความเป็นไตรลักษณ์หรือปฏิจจสมุปบาทกล่าวคือกระบวนการเกิดดับตลอดเวลาตามฐานะบทธาและหน้าที่ของตน ส่วนอาลยวิญญานตามแนวคิดของสำนักโยคอาจารย์เป็นอภิปรัชญาจิตนิยม เพราะโยคอาจารย์ถือว่า “วิญญานหรือจิตเป็นความจริงแท้เดียวที่มีอยู่” โดยนำเสนอว่า จิตหรือวิญญานเป็นสิ่งที่มีความจริงเพียงอย่างเดียว วัตถุภายนอกไม่มีอยู่จริงเป็นเหมือนความฝันหรือภาพลวงตา มีความหมายอยู่ 3 นัย คือ (1) รู้เก็บ (2) รู้ก่อ และ (3) รู้ปรุง โดยประเภทวิญญานมี 8 วิญญานทั้งหมดมีอยู่เพื่อรับรู้โลกภายนอกและสร้างโลกภายใน โดยเฉพาะอาลยวิญญานคือปฐมวิญญานเป็นมูลฐานโลก เก็บก่อสร้างสรรพสิ่ง

ทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท อาลยวิชญาณ จัดว่าเป็นอภิปรัชญาจิตนิยมสุดโต่งที่มีการตีความที่เอนเอียงไปข้างปรัชญาอุปนิษัทคือชีวิตมั่นและปรมาตมัน หรือสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืนหรือจิตมีอยู่ชั่วนิรันดร์) ถึงแม้โยคอาจารย์จะพัฒนาทฤษฎีอาลยวิชญาณจากทฤษฎีภวังคจิตของเถรวาทสู่ความเป็นจิตสากล และนำเสนอหลักการว่า การบรรลุเป้าหมายอันสูงสุด คือความรู้แจ้งหรือการตรัสรู้บุคคลศูนย์ตาและธรรมศูนย์ตาก็ตาม แต่โยคอาจารย์ยืนยันว่า ชันธ ธาตุทุกอย่างที่ทำให้เกิดวัตถุและภาวะในโลกนี้ไม่มีอยู่จริง จิตเท่านั้นมีอยู่จริง

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

การศึกษาวិเคราะห์เรื่องอาลยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ทำให้เข้าใจเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญาเถรวาทถึงแม้จะเป็นอภิปรัชญาแต่แสดงถึงแนวคิดซึ่งเป็นหลักการที่สำคัญของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยการที่ผู้ศึกษาปฏิบัติที่ต้องการมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์สามารถที่จะบากบั่นพยายามเพื่อความหลุดพ้นเฉพาะตัวคือบรรลอรหัตและบรรลุนิพพานอันเป็นความสงบสุขชั่วนิรันดร์ ความมุ่งหมายคือการกระทำให้แจ้งความไม่มีอยู่จริงแห่งอัตตา (ปุคคลนิราตมะ) โดยการกำจัดกิเลสที่ครอบคลุมจิตใจ (กิเลสวาระณะ) และทำให้เข้าใจเรื่องอาลยวิชญาณตามแนวคิดของสำนักโยคจารย์ โดยที่ผู้ศึกษาปฏิบัติที่ต้องการมุ่งที่ความพยายามที่จะตรัสรู้หรือทำให้แจ้งปุคคลนิราตมะและธรรมนิราตมะ (ปุคคลศูนย์ตาและธรรมศูนย์ตา) และทำให้เข้าใจทฤษฎีอาลยวิชญาณและทฤษฎีภวังคจิตชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพราะสามารถตอบปัญหาหรือข้อสงสัยเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ได้อย่างชัดเจน รวมถึงทำให้เข้าใจกระบวนการสืบทอดชีวิตจากชีวิตนี้ไปสู่ชีวิตภพภาคหน้าหรือจากปัจจุบันสู่นาคตได้ดียิ่งขึ้น อีกทั้งเรื่องบุญกุศลหรือบาปกรรมที่ได้สั่งสมไว้ในชีวิตนี้ ไม่จำเป็นต้องมีคำถามว่าจะติดตามตัวเราเองไปในชีวิตภพภาคหน้าหรือไม่ เรื่องทั้งหมดนี้ก็จะกลับกลายเป็นเรื่องง่ายตายไม่ซับซ้อนอีกต่อไป เรื่องโลก เรื่องกรรม เรื่องของผู้ได้มาน และเรื่องของพระพุทธเจ้าที่ว่า เป็นเรื่องไม่ควรคิดเพราะจะทำให้จิตฟุ้งซ่านนั้นก็กลายเป็นเรื่องที่สามารถหาคำตอบได้ไม่ใช่เรื่องที่สลับซับซ้อนอีกต่อไปเช่นกัน

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ในงานวิจัยเรื่องนี้มีหลายประเด็นที่ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์แล้วมีประเด็นที่จะศึกษาวิจัยในเชิงลึกต่อไป เช่น แนวคิดเรื่องกลิขภูมิโนวิชญาณหรือมนัส ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องกลิขภูมิโนวิชญาณหรือมนัส มีความสำคัญในการเชื่อมโยงอยู่ระหว่างโนวิชญาณกับอาลยวิชญาณ มีธรรมชาติเป็นกลางและอยู่พ้นระดับความคิด แม้จะไม่รับอารมณ์ภายนอก แต่สามารถสร้างทวิภาวะให้เกิดขึ้นกับอาลยวิชญาณจนทำให้อาลยวิชญาณกลายเป็นตัวรับรู้ (แยกตัวออกมาเป็นสอง) มีประเด็นอะไรหลายอย่างที่คล้ายคลึงกันกับแนวคิดเรื่องจิตเศร้าหมองในพุทธปรัชญาเถรวาท

นอกจากนี้ แนวคิดที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งคือเรื่องแนวคิดเรื่องวิญญาณกับสังสารวัฏในยุคคนใช้เทคโนโลยี ผู้วิจัยมองว่าเรื่องแนวคิดเรื่องวิญญาณกับสังสารวัฏในยุคคนใช้เทคโนโลยี น่าจะเป็นแนวคิดที่ได้รับความนิยมทั้งในพุทธปรัชญาเถรวาทและสำนักโยคจารอันเป็นที่มาของแนวคิดที่ว่าด้วย “ทฤษฎีภวังคจิต และทฤษฎีอาลัยวิญญาณ”

ประเด็นสุดท้ายที่น่าจะทำการศึกษาวิจัยในเชิงลึกต่อไปคือแนวคิดเรื่องกระบวนการแห่งวิญญาณ : กรรมและการเกิดใหม่ของชีวิตจากชีวิตนี้สู่ชีวิตหน้า ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใหม่อยู่เสมอและได้รับการเน้นย้ำมากในสำนักโยคจาร ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดนี้มีปรากฏอยู่แล้วในพุทธปรัชญาเถรวาท เพียงแต่ไม่ได้ถูกนำมาเน้นย้ำเหมือนในสำนักโยคจารเท่านั้นเอง หากมีการศึกษาวิจัยก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจ

References

- Berkeley, G. (1985). *The Principles of Human Knowledge with Other Writings*, ed., G.J. Warnock. London: Fontana.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1996). *Thai Tripitaka*. Bangkok: MCU Press.
- Mahanarongchai, S. (2008). *Mahāyāna Buddhism. (Revised edition)*. 2nd Edition. Bangkok: Sayam Press.
- Phra Rajapariyattikavi (SomJin wanjan). (2016). *Buddhist Philosophy*. Bangkok: MCU Press.
- Suzuki, D.T. (1968). *The Laṅkāvatāra Sūtra*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Suzuki, D.T. (1972). *Studies in The Laṅkāvatāra Sūtra*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Th. Stcherbatsky. trans.. (1972). *Madhyānta-vibhaṅga: Discourse on Discrimination Between Middle and Extreme*. Calcutta: Indian Studies, Past and Present.
- Ngamchitcharoen, V. (2016). *Theravāda Buddhism*. (2nd ed) . Bangkok: Thammasat University Press.